

ЗАХИСТ ПРАВ ОБВИНУВАЧЕНОГО ПРИ СПЕЦІАЛЬНОМУ СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Ганенко І. С.

ВСТУП

Інтеграційні процеси України до європейського правового простору вимагають удосконалення кримінального процесуального законодавства відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини, де в основі є забезпечення права особи на справедливий суд, ефективний захист та дотримання процесуальних гарантій незалежно від форми здійснення кримінального судочинства. Особливого значення ці гарантії набувають під час здійснення спеціального судового провадження (*in absentia*), яке передбачає можливість розгляду кримінального провадження за відсутності обвинуваченого. Цей інститут був запроваджений під час дії воєнного стану, коли значна кількість осіб, що мають статус підозрюваних або обвинувачених у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів, стала недосяжною для органів правосуддя, що пов'язано з ухиленням осіб від кримінальної відповідальності, їх перебуванням за межами держави, на тимчасово окупованих територіях або на території держави-агресора. Однак, спеціальне судове провадження є винятком із загального правила безпосередньої участі обвинуваченого у судовому розгляді, оскільки при відсутності особи під час слухання провадження можуть створюватися ризики порушення принципів змагальності, рівності сторін, безпосередності дослідження доказів, права бути вислуханим судом та права на ефективний захист. Саме тому законодавство України встановлює низку процесуальних гарантій, покликаних забезпечити реалізацію прав обвинуваченого навіть за його відсутності, що відповідає європейським стандартам. Європейські стандарти наголошують, що розгляд провадження за відсутності обвинуваченого допускається лише за умови дотримання певних процесуальних гарантій, серед них належне повідомлення особи про судове провадження, забезпечення права на захисника, можливість оскарження судового рішення та право на новий розгляд справи у випадках, передбачених законом.

1. Загальна характеристика спеціального судового провадження

Практика спеціального судового провадження є поширеним явищем у міжнародному правосудді. Показовим прикладом є статистика

виконання ЕАВ (Європейських ордерів на арешт), відповідно до якої у 2022 році було видано 3 893 ордери з метою кримінального переслідування у процедурі *in absentia*. Аналіз наведених даних демонструє різну практику серед держав. Значна частина країн, зокрема Бельгія, Кіпр, Данія, Греція, Іспанія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Ірландія, Литва, Люксембург, Латвія та Словацька Республіка, переважно видавали ЕАВ з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності, тобто для забезпечення її участі у судовому розгляді. Натомість у Польщі та Румунії більшість ордерів були видані з метою виконання вироку або ухвали про тримання під вартою, що може свідчити про ширше застосування заочного судового провадження в цих юрисдикціях і, відповідно, про меншу кількість ордерів, пов'язаних саме з кримінальним переслідуванням¹.

Запровадження інституту спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження стало необхідністю в контексті розвитку кримінального процесуального законодавства держав членів Ради Європи. Основна ідея цього інституту полягає у забезпеченні принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення².

Водночас застосування цього інституту пов'язане з істотними ризиками для реалізації права на захист. За відсутності підозрюваного або обвинуваченого захисник не завжди має можливість безпосередньо поспілкуватися з підзахисним, з'ясувати його позицію, отримати від нього пояснення щодо фактичних обставин справи та узгодити лінію захисту. У таких умовах особливого значення набуває питання, яким чином має будуватися ефективний захист, якщо захисник позбавлений інформації, яку зазвичай можна отримати лише за особистої участі підозрюваного чи обвинуваченого у провадженні³.

Проблематика теми полягає в тому, що право на захист у суді є основоположною гарантією людини відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.⁴, зокрема ч. 3 ст. 6, згідно

¹ EAW Statistics Report 2022. [commission.europa.eu](https://commission.europa.eu/document/download/32810655-fe94-44c2-9099-2813c42c9adb_en?filename=EAW%20Statistics%20Report%202022.pdf), 2024. URL: https://commission.europa.eu/document/download/32810655-fe94-44c2-9099-2813c42c9adb_en?filename=EAW%20Statistics%20Report%202022.pdf

² Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of *in absentia*. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

³ Шумейко Д.О. Участь захисника у спеціальному судовому провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020, №2. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/113>

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). конвенція; Рада Європи від 04.11.1950.url. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#text

з якою кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

с) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

д) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача. До того ж діяльність захисника у кримінальному процесі передбачає можливість його спілкування з підозрюваним, обвинуваченим, конфіденційного побачення, зустрічі в умовах, що виключають можливість прослуховування чи підслуховування⁵.

Під час побудови ефективної та справедливої системи правосуддя перед судом постає подвійне завдання: з одного боку, забезпечити реальний захист прав обвинуваченого у спеціальному судовому провадженні, а з іншого боку гарантувати дієвість кримінального судочинства шляхом розумного скорочення строків провадження та оптимізації процесуальних процедур⁶.

Порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного й обвинуваченого, згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII, дістав назву спеціальне досудове розслідування (*in absentia*) та спеціальне судове провадження⁷.

⁵ Шумейко Д.О. Участь захисника у спеціальному судовому провадженні. Юридичний науковий електронний журнал, 2020, №2. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/113>

⁶ Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of *in absentia*. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

⁷ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини. Закон від 07.10.2014 № 1689-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text>

У правоохоронній діяльності України часто трапляються випадки, коли завдання кримінального провадження, визначені у статті 2 Кримінального процесуального кодексу України, не реалізуються через ухилення особи від явки на досудове розслідування або до суду. Це унеможливує притягнення її до відповідальності та, відповідно, порушує принципи кримінального процесу щодо невідворотності покарання, верховенства права, рівності перед законом і судом тощо.

Актуальність теми захисту прав обвинуваченого при спеціальному судовому провадженні в кримінальному процесуальному праві України набуває особливої ваги в умовах збройного конфлікту та повномасштабної війни. У цей період держава стикається з необхідністю оперативного реагування на вчинення особливо тяжких злочинів, зокрема злочинів проти основ національної безпеки, життя та здоров'я людей, часто за умов відсутності обвинуваченого на території України чи в зоні досяжності правосуддя. У таких випадках застосовується спеціальне судове провадження, що дозволяє здійснювати притягнення до кримінальної відповідальності без фізичної присутності особи.

Попри явні ознаки готовності та спроможності української судової системи здійснювати переслідування злочини, пов'язані з війною, національні суди можуть стикатися з певними внутрішніми обмеженнями. Насамперед це стосується доступу до встановлених підозрюваних, яких розшукують за міжнародні злочини, а також обмежених можливостей українських слідчих у збиранні доказів, що знаходяться на окупованих територіях, у Росії чи в третіх країнах. Додатково, обмежені ресурси національної судової системи можуть виявитися недостатніми для забезпечення ефективного провадження у всіх випадках порушень міжнародного кримінального права⁸. Одним із можливих варіантів посилення національної судової системи в умовах масштабного переслідування міжнародних злочинів – поряд із розглядом справ у Міжнародному кримінальному суді (МКС) – є запровадження міжнародного елемента у вигляді спеціального кримінального трибуналу, який реалізується шляхом спеціального судового провадження. У контексті України такі пропозиції висувалися неодноразово й на найвищому рівні, зокрема Федеральним міністром закордонних справ Німеччини, Державним департаментом США, Міністерством закордонних справ Великої Британії та навіть Європейською комісією. Уряд України є активним прихильником створення спеціального трибуналу за мандатом ООН. Його структура

⁸ Grzebyk P., Uczkiewicz D. The Russian-Ukrainian conflict and war crimes. Pilecki Institute, 2025.

могла б нагадувати Надзвичайні палати в судах Камбоджі, хоча ця модель залишається предметом міжнародних дискусій⁹.

У контексті подальшої євроінтеграції України після воєнних подій актуальним є завдання реформування та удосконалення національної судової системи, зокрема кримінального процесуального законодавства. Це вимагає всебічного аналізу європейського досвіду щодо спеціальних судових процедур. З огляду на національні особливості українського законодавства та судочинства необхідно розробляти підходи до гармонізації вітчизняних правових норм із міжнародними стандартами. При цьому пріоритетним залишається забезпечення прав і свобод людини як основоположного принципу національного та міжнародного права.

Питання захисту прав обвинуваченого при спеціальному судовому провадженні (*in absentia*) достатньо представлене у вітчизняній науковій літературі. Значний внесок у розробку цієї теми здійснили українські науковці та практики, які висвітлюють різні аспекти правового статусу обвинуваченого за його відсутності під час судового розгляду. О. В. Калінніков¹⁰ зосереджується на аналізі гарантій прав підозрюваного в межах спеціального досудового розслідування згідно з нормами КПК України. Його дослідження підкреслює важливість дотримання балансу між інтересами правосуддя та забезпеченням прав сторін. Д. В. Коперсак¹¹ вказує на необхідність врахування практики Європейського суду з прав людини, зокрема щодо належного повідомлення обвинуваченого та можливості реалізувати право на захист. Суттєвий теоретико-практичний внесок зробила О. Верещак¹², яка досліджує міжнародний досвід провадження *in absentia*, що дозволяє порівняти національні механізми з усталеними світовими практиками. Важливе значення має також праця М. Н. Zakerhossein та А.-М. De Brouwer¹³, у якій проаналізовано різні підходи міжнародних

⁹ Grzebyk P., Uczkiewicz D. The Russian-Ukrainian conflict and war crimes. Pilecki Institute, 2025.

¹⁰ Калінніков О.В. Гарантії прав підозрюваного під час спеціального досудового розслідування (*in absentia*) за КПК України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ, 2020, №2 (115). DOI: <https://doi.org/10.33270/01201152.128>

¹¹ Коперсак Д.В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень та практика Європейського суду з прав людини. Науковий вісник публічного та приватного права, 2018, №4, т.2. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2018/4/tom_2/33.pdf

¹² Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of *in absentia*. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

¹³ Zakerhossein M. H., De Brouwer A.-M. Diverse Approaches to Total and Partial *In Absentia* Trials by International Criminal Tribunals. Criminal Law Forum. 2015. Vol. 26. P. 181–224. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0>

кримінальних трибуналів до повного та часткового розгляду справ за відсутності обвинуваченого. У свою чергу, Л. В. Омельчук¹⁴ аналізує прогалини українського законодавства, що регулює процедуру спеціального кримінального провадження, наголошуючи на проблемах належного інформування обвинуваченого про відкриття кримінального провадження. Цю позицію підтримує й Д. Шишман¹⁵, який акцентує на необхідності підтвердження обізнаності особи про кримінальне переслідування.

Науковець Д. О. Шумейко¹⁶ приділяє увагу ролі захисника у спеціальному судовому провадженні, обґрунтовуючи важливість забезпечення ефективної правової допомоги навіть за відсутності самого обвинуваченого.

Крім наукових праць, для дослідження використовувалася і експертна література, зокрема матеріали USAID та Верховного Суду України¹⁷, а також публікації на сучасних правових інтернет-платформах, таких як advokatpost.com¹⁸, які висвітлюють актуальні аспекти реалізації судових процедур *in absentia* на практиці.

Попри наявність значної кількості наукових праць із цієї теми, відчувається потреба в систематизованому узагальненні матеріалу. Саме тому в межах дослідження за допомогою різних методів наукового пізнання проаналізовано, згруповано й систематизовано положення законодавства, наукові підходи та практичні аспекти реалізації спеціального судового провадження.

2. Міжнародний досвід спеціального судового провадження

У міжнародному кримінальному правосудді питання допустимості судового розгляду за відсутності обвинуваченого постало ще на ранніх

¹⁴ Омельчук Л.В. Проблеми положення інституту спеціального кримінального провадження в Україні. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика), 2019, №15, 182–191.

¹⁵ Шишман Д. Обізнаність підозрюваного про розпочате кримінальне провадження як обов'язкова умова для здійснення спеціального досудового розслідування (*in absentia*). Підприємництво, господарство і право, 2019, №10. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.30>

¹⁶ Шумейко Д.О. Участь захисника у спеціальному судовому провадженні. Юридичний науковий електронний журнал, 2020, №2. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/113>

¹⁷ Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. USAID, Верховний Суд. URL: https://nsj.gov.ua/files/1687510022_Міжнародні%20Злочини%20Настільна%20Книга%20Судді.pdf

¹⁸ Щодо процедури судового розгляду в спеціальному судовому провадженні за відсутності обвинуваченого: *in absentia*. advokatpost.com, 2024. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-protsedury-sudovoho-rozhlidu-v-spetsialnomu-sudovomu-provazhenni-za-vidsutnosti-obvynuvachenoho-in-absentia/>

етапах формування міжнародної кримінальної відповідальності. Практичне застосування *in absentia* пов'язують, зокрема, з Нюрнберзьким процесом щодо Мартіна Бормана. Подальший розвиток міжнародних кримінальних трибуналів засвідчив відсутність єдиного підходу: одні судові інституції виходили з необхідності особистої присутності обвинуваченого, інші – допускали повну або часткову відсутність особи за наявності спеціальних гарантій справедливого судового розгляду¹⁹.

Право обвинуваченого бути присутнім у судовому процесі в міжнародному договірному праві значною мірою сформувалося під впливом практики національних правових систем. Аналізуючи питання судового розгляду *in absentia*, слід зазначити фундаментальну відмінність між підходами держав загального права та держав континентального права.

У державах загального права юрисдикція суду традиційно розуміється як реальна можливість судити конкретну особу та застосовувати до неї відповідну правову норму. Отже, як загальне правило, юрисдикція виникає тоді, коли особа фактично перебуває в розпорядженні правосуддя.

У державах континентального права основний акцент робиться на повноваженні суду вирішувати правові питання й ухвалювати рішення у справі. Саме тому в таких системах заочний розгляд може допускатися за умови дотримання процесуальних гарантій, хоча в окремих державах заборона або обмеження *in absentia* закріплюються безпосередньо в кримінальному процесуальному законодавстві чи навіть у конституційних положеннях.

Подальший розвиток європейських підходів до заочного провадження засвідчив, що допустимість судового розгляду за відсутності обвинуваченого має розглядатися як виняток із загального правила особистої участі особи у процесі. Такий виняток може бути виправданим лише за наявності належного повідомлення, добровільної відмови від участі або доведеного ухилення від правосуддя, а також за умови обов'язкової участі захисника²⁰.

Розглянемо сучасний європейський досвід. Насамперед слід підкреслити, що певні форми судового розгляду *in absentia* допускаються у країнах обох правових систем та в різних моделях

¹⁹ Zakerhossein M. H., De Brouwer A.-M. Diverse Approaches to Total and Partial In Absentia Trials by International Criminal Tribunals. Criminal Law Forum. 2015. Vol. 26. P. 181–224. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0>

²⁰ Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of in absentia. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

кримінального процесу – інквізиційній, змагальній і змішаній. Відмінність полягає переважно у підставах застосування такого провадження, процесуальних обмеженнях і гарантіях перегляду рішення. Загалом інститут заочного судового розгляду застосовується у Франції, Швейцарії, Данії, Естонії, Великій Британії та інших державах, проте його допустимість завжди пов'язується з необхідністю забезпечення права на справедливий суд²¹. Розглянемо особливості застосування спеціального судового провадження у країнах ЄС.

Таблиця 1

Практика заочного судового розгляду у країнах ЄС

Країна	Особливості застосування заочного судового розгляду
Франція	Заочний розгляд допускається щодо будь-якої особи, яка належно повідомлена про дату і місце судового засідання, але не з'явилася в призначений час у справах про злочини та правопорушення
Нідерланди	Присутність обвинуваченого на суді не обов'язкова. Якщо обвинувачений належно повідомлений, але не з'явився або повідомив про свою неявку (з проханням про відкладення, письмовий захист чи поважні причини), справа розглядається заочно. Обвинувачений може оскаржити рішення шляхом подання протесту, після чого той самий суд переглядає справу заново
Данія	Обвинувачений взагалі не зобов'язаний з'являтися до суду. За його відсутності його інтереси може представляти захисник, якщо причини неявки є поважними
Італія	Заочний розгляд допускається щодо будь-якої особи, однак якщо її відсутність пояснюється поважними причинами, справа відкладається або не розглядається

Примітка: систематизовано автором на основі дослідження²².

Особливу увагу, на нашу думку, варто приділити досвіду Італії. Законодавством цієї держави передбачено три різні ситуації, пов'язані з відсутністю обвинуваченого у судовому процесі, які регулюються кримінальним процесуальним законодавством країни.

Ситуація 1. *Contumacia / absentia* – особа не присутня у судовому засіданні, хоча її було викликано особисто або іншим належним чином повідомлено про дату та місце судового розгляду. Розрізняють:

²¹ Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of in absentia. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

²² Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of in absentia. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

– Особистий виклик – особа безпосередньо отримала судову повістку та усвідомлює, що проти неї здійснюється кримінальне провадження.

– Презумпція обізнаності про процес – судова повістка була передана через близьких родичів, роботодавців або місцеві органи влади.

Ситуація 2. *Assenza al processo* – обвинувачений добровільно вирішує не бути присутнім у суді, хоча був належним чином викликаний. Якщо обвинувачений перебуває у місці несвободи й відмовляється від участі, судовий процес може тривати без нього, а його адвокат діє від його імені.

Ситуація 3. *Legittimo impedimento* – обвинувачений не може бути присутнім через обставини, що не залежать від його волі (наприклад, форс-мажор, нагальні обставини або інші законні причини). У такому випадку процес відкладається до усунення відповідної перешкоди²³.

В окремих державах Європи та пострадянського правового простору інститут спеціального судового провадження має різний ступінь нормативної розробленості. Систематизуємо ключові положення у табл. 2.

Узагальнюючи правила проведення спеціального судового провадження (*in absentia*) у країнах Європи, слід зазначити, що в судовій практиці сформувалися певні принципи, які визначають допустимість та умови застосування цієї процедури.

Принцип 1. Дотримання права на справедливий суд та необхідність забезпечення особистої присутності обвинуваченого або, у разі його відсутності, належного повідомлення про судовий процес. Практика Європейського суду з прав людини у справах *Colozza v. Italy* та *Sejdovic v. Italy* підкреслює, що судові провадження без підтвердження належного повідомлення обвинуваченого є порушенням статті 6 Європейської конвенції з прав людини.

Принцип 2. Забезпечення активної участі обвинуваченого, навіть якщо фізична присутність неможлива. Це підтверджує справа *Stanford v. UK*, у якій суд акцентував на важливості реальної та ефективної можливості участі обвинуваченого у судовому розгляді. Крім того, обов'язковим елементом таких процесів є представництво інтересів обвинуваченого адвокатом, що простежується, зокрема, у практиці Нюрнберзького процесу (справа Мартіна Бормана) та у справі МН-17 у Нідерландах. Водночас навіть за умови участі адвоката процесуальне становище відсутнього обвинуваченого залишається суттєво слабшим порівняно з особами, які беруть участь у судовому розгляді особисто.

²³ Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of *in absentia*. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

Таблиця 2

Практика заочного судового розгляду в окремих державах Європи та пострадянського правового простору

Країна	Особливості застосування заочного судового розгляду
Молдова	Судовий розгляд заочно допускається у випадках, коли: Обвинувачений ухиляється від явки до суду; Обвинувачений, перебуваючи під вартою, відмовляється з'явитися до суду, що підтверджено захисником; Справа стосується незначних злочинів, і обвинувачений висловлює бажання судового розгляду без його участі
Російська Федерація	Допускається заочний розгляд у справах про злочини невеликої або середньої тяжкості за ініціативою самого обвинуваченого. Щодо тяжких та особливо тяжких злочинів – лише у виняткових випадках (якщо обвинувачений перебуває за кордоном і ухиляється від суду та не був притягнутий до відповідальності за цей злочин в іншій країні)
Болгарія	Передбачає можливість проведення досудового розслідування заочно. Особливістю є обов'язкова участь захисника на всіх етапах такого провадження
Литва	Заочний розгляд можливий переважно щодо злочинів проти людяності, військових злочинів та тероризму; слідчий суддя ухвалює рішення про визнання особи підозрюваною без окремого рішення про заочне розслідування; обов'язкова участь захисника; підозрюваний отримує обвинувальний акт, у тому числі поштою або через міжнародне співробітництво.
Естонія	Заочний розгляд допускається як виняток, якщо обвинувачений: 1) був видалений за порушення порядку; 2) перебуває за кордоном і ухиляється від суду; 3) після допиту в суді опинився у стані, який унеможливує участь; 4) його доставка до суду складна, і він погоджується брати участь у форматі аудіовізуального зв'язку.
Чехія	Передбачає можливість досудового розслідування заочно, хоча деталі регулювання значно менш розкриті, ніж в інших країнах, і мають спільні риси з процедурою України щодо обов'язкової участі захисника

Примітка: систематизовано автором на основі²⁴.

У практиці спеціалізованих міжнародних судів, зокрема Спеціального трибуналу для Лівану (STL) та Спеціального суду для Сьєрра-Леоне (SCSL), сформувався підхід, за якого добровільна відмова обвинуваченого від участі у процесі може розглядатися як підстава для проведення судового розгляду *in absentia*. Водночас такий підхід залишається дискусійним із погляду дотримання прав людини. Окремо слід враховувати й політичний контекст резонансних справ, наприклад процесу щодо збиття рейсу МН-17, що може впливати на суспільне сприйняття нейтральності судового процесу.

²⁴ Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of *in absentia*. Entrepreneurship, Economy and Law, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

Таблиця 3

**Особливості спеціального судового провадження
в різних країнах та справах**

Країна/орган	Судова справа	Особливості спеціального судового провадження (in absentia)
Панама (Комітет з прав людини ООН)	Dieter Wolf v. Panama	Суд наголосив на значенні рівності та змагальності сторін, які складно забезпечити без особистої присутності обвинуваченого; підхід є критичним до in absentia
Італія (Європейський суд з прав людини)	Sejdovic v. Italy	Провадження in absentia без доказів належного повідомлення підсудного порушує ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий суд)
Італія (Європейський суд з прав людини)	Colozza v. Italy	Суд витлумачив ст. 6 ЄКПЛ як таку, що передбачає право особистої присутності обвинуваченого, хоча прямої заборони in absentia немає
Велика Британія (Європейський суд з прав людини)	Stanford v. UK	Право обвинуваченого не лише бути присутнім, але й ефективно та активно брати участь у процесі визнано невід'ємною частиною права на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ), хоча прямої заборони in absentia немає
Міжнародний військовий трибунал (ІМТ)	Справа Мартіна Бормана (Нюрнберзький процес)	Бормана судили in absentia та засудили до смертної кари. Йому було призначено адвоката, який захищав інтереси відсутнього обвинуваченого, однак процесуальне становище відсутньої особи залишалось слабшим порівняно з присутніми підсудними
Нідерланди	Процес щодо збиття рейсу МН-17 (2022)	Провадження in absentia у спільному процесі підтвердило складність забезпечення рівного процесуального становища відсутнього обвинуваченого порівняно з присутніми особами

Примітка: систематизовано автором на основі²⁵.

²⁵ Zakerhossein M. H., De Brouwer A.-M. Diverse Approaches to Total and Partial In Absentia Trials by International Criminal Tribunals. Criminal Law Forum. 2015. Vol. 26. P. 181–224. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0>

Таблиця 4

**Сучасні підходи до захисту прав обвинуваченого
при спеціальному судовому провадженні**

Суд/Трибунал	Справа	Особливості судового розгляду in absentia
ICTY (Міжнародний трибунал для колишньої Югославії)	Prosecutor v. Blaškić	Формально судові розгляди in absentia не передбачалися. Водночас Правило 61 дозволяло оголошення та оцінку доказів за відсутності обвинуваченого, що створювало наближену до in absentia процесуальну модель
ICTY	Prosecutor v. Slobodan Milošević	Суд намагався провести окремі засідання без присутності Мілошевича з огляду на стан його здоров'я, що викликало дискусії щодо законності такого рішення
SCSL (Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне)	Prosecutor v. Sesay, Kallon and Gbao (RUF case)	Суд інтерпретував відмову обвинуваченого визнавати юрисдикцію як добровільну відмову від права бути присутнім, що викликало серйозні питання щодо законності такого трактування
ECCC (Надзвичайні палати у судах Камбоджі)	Prosecutor v. Ieng Sari	Попри загальне несприйняття повного судового розгляду in absentia, окремі процесуальні дії проводилися за відсутності обвинуваченого через специфіку організації провадження
STL (Спеціальний трибунал для Лівану)	Prosecutor v. Ayyash and others	Спеціальний трибунал для Лівану прямо передбачив можливість судового розгляду in absentia у статуті: у разі письмової відмови обвинуваченого від участі, попередання його державою або неможливості встановити його місцезнаходження після вжиття всіх розумних заходів
МКС	Prosecutor v. Kenyatta та Prosecutor v. Ruto	Суд визнав присутність обвинуваченого на процесі не лише правом, а й обов'язком, але згодом допустив відсутність під час окремих етапів провадження, що спричинило дискусії щодо балансу між правом на присутність і ефективністю правосуддя
ICTY	Prosecutor v. Mucić et al.	Суддя постановив примусово доставити обвинуваченого, який відмовився бути присутнім, зокрема посилаючись на стан здоров'я. Це рішення зазнало критики як недостатньо обгрунтоване

Примітка: систематизовано автором на основі дослідження²⁶.

²⁶ Zakerhossein M. H., De Brouwer A.-M. Diverse Approaches to Total and Partial In Absentia Trials by International Criminal Tribunals. Criminal Law Forum. 2015. Vol. 26. P. 181–224. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0>

3. Особливості спеціального судового провадження в Україні

В Україні можливість розгляду кримінальної справи за відсутності підсудного була передбачена ще Кримінально-процесуальним кодексом 1960 року, зокрема у випадках, коли особа перебувала за межами України та ухилялася від явки до суду (ч. 1 ст. 262). Після прийняття чинного Кримінального процесуального кодексу України інститут заочного розгляду набув більш деталізованого нормативного регулювання у формі спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження. Відповідно до ч. 3 ст. 323 КПК України спеціальне судове провадження (*in absentia*), тобто судовий розгляд кримінального провадження за відсутності обвинуваченого, не може бути застосоване до таких категорій осіб:

1. Неповнолітні особи, незалежно від характеру злочину чи місця їх перебування.

2. Особи, які не переховуються з метою ухилення від кримінальної відповідальності, зокрема ті, хто не перебуває на тимчасово окупованій території України або на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, а також особи, яких не оголошено в міжнародний розшук.

3. Особи, стосовно яких не приймалося рішення про передачу для обміну як військовополонених, або якщо такий обмін не відбувся²⁷.

Повнолітні особи. Однією з гарантій прав підозрюваного у межах спеціального досудового розслідування є положення частини другої статті 297¹ КПК України, яке прямо забороняє проведення такого розслідування щодо неповнолітніх осіб. Це положення відповідає міжнародним зобов'язанням України, закріпленим у ратифікованих міжнародних договорах, зокрема Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, Мінімальних стандартних правилах ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінських правилах») від 29 листопада 1985 року, а також практиці Європейського суду з прав людини. Крім того, зазначене положення узгоджується зі статтею 484 КПК України, яка визначає особливості кримінального провадження стосовно осіб, які не досягли 18-річного віку. Згідно з нею, усі учасники кримінального процесу – слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та інші – зобов'язані здійснювати процесуальні дії таким чином, щоб якомога менше порушувати звичний спосіб життя неповнолітнього, враховуючи його вік, психологічний стан та інші особливості розвитку. Водночас вони повинні вживати всіх можливих заходів для запобігання

²⁷ Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. USAID, Верховний Суд. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1687510022Міжнародні%20Злочини%20Настільна%20Книга%20Судді.pdf>

негативному впливу на неповнолітню особу. Таким чином, заборона проведення спеціального досудового розслідування щодо неповнолітніх виконує важливу функцію правового захисту вразливої категорії осіб та відповідає як національним, так і міжнародним стандартам.

Міжнародний або державний розшук. Ще одну потенційну гарантію прав підозрюваного в межах кримінального провадження законодавець закріпив у частині першій статті 297¹ КПК України. Згідно з цією нормою, однією з обов'язкових умов для початку спеціального досудового розслідування є факт оголошення підозрюваного в міждержавний та/або міжнародний розшук. У свою чергу, стаття 297² КПК України передбачає, що в клопотанні про здійснення спеціального досудового розслідування мають бути наведені відомості про те, що особу оголошено в один із зазначених видів розшуку. Проте на практиці міждержавний розшук наразі не здійснюється, що залишає міжнародний розшук єдиною реальною підставою.

Разом із тим, поняття «міжнародний розшук» у чинному КПК України, а також у підзаконних нормативно-правових актах, не визначене. Це породжує правову невизначеність, внаслідок чого суди по-різному трактують момент, із якого особу вважають оголошеною в міжнародний розшук. Така ситуація створює ризики порушення прав і законних інтересів підозрюваного.

У правозастосовній практиці склалися дві основні позиції щодо цього питання. Згідно з першою позицією, єдиним нормативним актом, який регулює міжнародний розшук, є Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затверджена наказом від 9 січня 1997 року № 3/1/2/5/2/2. Відповідно до цієї Інструкції, міжнародний розшук здійснюється виключно через канали Інтерполу. Тому сама по собі постанова слідчого або прокурора про оголошення особи в міжнародний розшук, без фактичного звернення до Національного центрального бюро Інтерполу й без офіційного поширення даних через його канали, не може вважатися підтвердженням того, що особа перебуває в міжнародному розшуку²⁸.

Інша позиція базується на буквальному тлумаченні чинного КПК України, який не містить чіткої вимоги щодо того, які саме докази

²⁸ Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Офісу генерального прокурора, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text>

повинні підтверджувати факт перебування особи в розшуку – державному, міждержавному чи міжнародному. Тому відповідно до цієї точки зору, достатньо винесення слідчим або прокурором постанови про оголошення особи в міжнародний розшук, і жодних додаткових документів, таких як довідка Інтерполу або витяг з його бази, КПК України не вимагає.

Унаслідок наявної правової прогалини щодо чіткого визначення моменту, з якого особа вважається оголошеною в розшук, гарантія, закріплена в частині першій статті 297¹ КПК України, не повною мірою виконує функцію захисту прав підозрюваного у кримінальному провадженні *in absentia*. Відсутність єдиного підходу до підтвердження міжнародного розшуку нівелює її захисну силу.

Крім того, законодавець передбачив додаткову гарантію в частині другій статті 297² КПК України, згідно з якою слідчий суддя, вирішуючи питання про можливість проведення спеціального досудового розслідування, зобов'язаний врахувати наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення. Ця вимога на перший погляд слугує інструментом захисту прав підозрюваного. Проте поняття «достатні докази для підозри особи» в КПК України не конкретизоване і не вживається в інших його положеннях. Водночас у контексті застосування заходів забезпечення кримінального провадження Кодекс оперує терміном «обґрунтована підозра», який має усталене тлумачення.

Відтак, у зв'язку з відсутністю чіткого визначення терміну «достатні докази для підозри» та в умовах прогалини щодо регламентації моменту оголошення особи в розшук, наведені положення КПК України не можуть розглядатися як ефективні гарантії прав підозрюваного у спеціальному кримінальному провадженні.

Переховування. Ще однією гарантією прав підозрюваного у спеціальному досудовому розслідуванні (*in absentia*) виступає положення частини першої статті 297¹ Кримінального процесуального кодексу України²⁹, відповідно до якого другою обов'язковою умовою для ініціювання такого провадження є факт переховування підозрюваного від органів досудового розслідування та суду. Водночас сам КПК України не містить чіткого визначення поняття «переховування підозрюваного», що створює нормативну невизначеність. Однак частина п'ята статті 139 КПК України встановлює, що систематичне ухилення підозрюваного або обвинуваченого від явки на виклик слідчого, прокурора чи до суду

²⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI.URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

(неприбуття без поважної причини більше двох разів), а також оголошення його в міждержавний або міжнародний розшук є підставами для ініціювання спеціального досудового розслідування.

Здійснюючи системний аналіз положень КПК України, можна дійти висновку, що переховування підозрюваного від органів слідства та суду може вважатися юридично значущим лише у разі, якщо особа вже набула процесуального статусу підозрюваного та була належним чином повідомлена про виклик. Таким чином, дотримання вказаних умов фактично виступає гарантією дотримання прав підозрюваного в умовах провадження *in absentia*.

Проте відсутність у законі точного визначення категорії «переховування» спричиняє неоднозначність у судовій практиці, що свідчить про нагальну потребу у врегулюванні цієї правової прогалини. Крім того, частина третя статті 297⁴ КПК України містить ще один важливий запобіжник: повторне звернення до слідчого судді з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування в межах одного кримінального провадження забороняється, за винятком випадків, коли з'явилися нові обставини, що підтверджують факт переховування підозрюваного від органів досудового розслідування чи суду з метою уникнення кримінальної відповідальності, а також факт оголошення його в міждержавний та/або міжнародний розшук.

Хоча ця норма формально виконує функцію гарантії прав підозрюваного, на практиці вона не виключає можливості зловживання з боку сторони обвинувачення. Так, прокурор або слідчий можуть у будь-який момент подати нові докази або інформацію, що свідчать про продовження переховування особи. Такими документами можуть бути, наприклад, доручення слідчого на встановлення місцеперебування підозрюваного, а також рапорти оперативних працівників про результати виконання цих доручень. Таким чином, чинне законодавство лише частково забезпечує реальний захист прав підозрюваного, залишаючи простір для неоднозначного тлумачення та потенційного процесуального дисбалансу.

Розглянемо особливості регулятивної бази, що забезпечує виконання принципу дотримання права на справедливий суд та необхідність забезпечення особистої присутності обвинуваченого або, у разі його відсутності, належного повідомлення про судовий процес. На нашу думку, цей принцип є основною гарантією у сфері захисту прав людини в кримінальному провадженні.

Українське кримінальне процесуальне законодавство містить певні обмеження права на апеляційне оскарження судових рішень. Якщо слідчий суддя відмовляє у проведенні спеціального досудового

розслідування, таке рішення може бути оскаржене. Водночас у разі задоволення клопотання про проведення такого розслідування ні підозрюваний, ні його захисник не мають права на апеляційне оскарження відповідної ухвали. Це створює процесуальну нерівність між учасниками провадження, оскільки сторона обвинувачення фактично отримує ширші можливості для перегляду несприятливого рішення.

Конституційний Суд України наголошує, що законодавчі обмеження прав мають бути мінімально необхідними та не повинні порушувати сутнісний зміст права на судовий захист. Це означає, що кожна особа повинна мати реальну можливість захищати свої права в суді, а процесуальні гарантії мають бути рівними й справедливими для всіх учасників провадження³⁰.

Повідомлення. Набуття особою процесуального статусу підозрюваного відповідно до положень статті 297¹ Кримінального процесуального кодексу України становить ключову передумову для ініціювання спеціального досудового розслідування *in absentia*. У межах такого провадження особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності *без її фактичної присутності, але лише за умови дотримання певних правових процедур*.

Позиція Європейського суду з прав людини з цього питання чітка: відповідальність за належне інформування особи про суть обвинувачення чи повідомлення про підозру повністю покладається на сторону обвинувачення. Цей обов'язок не може бути виконаний формально або пасивно, без реального ознайомлення особи чи сторони захисту з відповідною інформацією. Такої позиції Суд дотримується, зокрема, у справах *Mattoccia* проти Італії (§ 65) та *Chichlian i Ekindjian* проти Франції (§ 71), де наголошено на необхідності фактичного отримання особою повідомлення про підозру.

В Україні повідомлення може вручатися не лише безпосередньо підозрюваному. Згідно з частиною третьою статті 111 КПК України, повідомлення у межах кримінального провадження має здійснюватися в порядку, передбаченому главою 11 цього Кодексу. Відповідно до положень зазначеної глави, зокрема частини другої статті 135, якщо особа тимчасово відсутня за місцем свого проживання, повістка для її виклику може бути вручена під розписку повнолітньому члену її сім'ї або іншій особі, яка з нею проживає, а також представникам житлово-

³⁰ Калінніков О.В. Гарантії прав підозрюваного під час спеціального досудового розслідування (*in absentia*) за КПК України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ, 2020, №2 (115). DOI: <https://doi.org/10.33270/01201152.128>

експлуатаційної організації за місцем проживання особи чи адміністрації за місцем її роботи.

Водночас стаття 136 КПК України встановлює вимоги до підтвердження факту отримання повістки. Належним підтвердженням вважаються підпис особи на поштовому повідомленні, відеозапис процесу вручення повістки або будь-які інші докази, які однозначно свідчать про факт ознайомлення особи зі змістом повістки. Саме за таким порядком у більшості випадків здійснюється набуття особою статусу підозрюваного в межах кримінальних проваджень *in absentia*.

У ситуаціях, коли повідомлення про підозру здійснюється без наявності в сторони обвинувачення достовірних даних про місцезнаходження особи, особливе значення набуває збирання доказів фактичного отримання такої інформації. На думку Д. Шишмана, до таких доказів можуть належати:

1. показання свідків, які безпосередньо бачили факт вручення повідомлення;

2. публічні висловлювання особи щодо повідомлення про підозру – зокрема, в інтерв'ю ЗМІ, у соціальних мережах або на інших інтернет-ресурсах – якщо ці висловлювання належним чином задокументовано протоколом огляду;

3. документи, вилучені під час обшуку в помешканні або іншому приміщенні, що належить підозрюваному або перебуває в його користуванні³¹.

З аналізу положень КПК України та позиції Європейського суду з прав людини вбачається, що право особи знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення її підозрюють, не в усіх випадках може бути належно забезпечене за відсутності такої особи. Подібний підхід поділяє Л. В. Омельчук, яка проблемним питанням слідчо-судової практики вважає доведення поінформованості підозрюваного чи обвинуваченого про здійснення щодо нього кримінального провадження³². У цьому контексті обґрунтованою є позиція, що на органи досудового розслідування та суд має бути покладено обов'язок довести факт поінформованості підозрюваного або обвинуваченого про провадження щодо нього. Це необхідно для підтвердження умисного ухилення від правосуддя, забезпечення ефективного повідомлення,

³¹ Шишман Д. Обізнаність підозрюваного про розпочате кримінальне провадження як обов'язкова умова для здійснення спеціального досудового розслідування (*in absentia*). Підприємництво, господарство і право, 2019, №10. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.30>

³² Омельчук Л.В. Проблемні положення інституту спеціального кримінального провадження в Україні. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика), 2019, №15, 182–191.

дотримання принципу справедливості та недопущення порушення прав людини³³.

Однак на практиці такий підхід не завжди гарантує реальне інформування особи про необхідність з'явитися до органів досудового розслідування. Якщо підозрюваний фактично перебуває за межами України, доступ до українських загальнодержавних ЗМІ з об'єктивних причин може бути обмеженим або взагалі відсутнім. Це суттєво знижує ефективність обраного способу повідомлення.

Відповідно до статті 542 КПК України, вручення документів є однією з форм міжнародної правової допомоги. Однак стаття 297⁵ КПК України не враховує вимог цієї норми, що свідчить про наявність законодавчої прогалини. Якщо підозрюваний перебуває за межами України, особливо у випадках, що потребують міжнародної правової співпраці, доцільним було б надсилати йому відповідні процесуальні документи, зокрема повідомлення про підозру, пам'ятку про процесуальні права та обов'язки, а також повістку про виклик у порядку міжнародної правової допомоги.

Такий підхід забезпечив би дійсне інформування особи про відкриття щодо неї кримінального провадження, зміст підозри та необхідність з'явитися до слідчого чи суду. Таким чином, хоча чинне законодавство України формально передбачає певні гарантії прав підозрюваного у спеціальному досудовому розслідуванні, окремі його положення, зокрема ті, що стосуються порядку виклику та інформування, не забезпечують ефективної реалізації цих прав у випадках відсутності особи на території України. Відповідно, ці норми потребують удосконалення з метою приведення їх у відповідність до стандартів належного повідомлення та забезпечення права на захист.

Чинний КПК України передбачає можливість здійснення спеціального судового провадження за умови завершення спеціального досудового розслідування, яке є попереднім етапом такої процедури. Спеціальне судове провадження (*in absentia*) в Україні охоплює низку послідовних процесуальних етапів, недотримання яких може призвести до порушення міжнародних стандартів правосуддя та основоположних прав особи.

1. Виклик обвинуваченого до суду. На першому етапі суд направляє обвинуваченому повістки про виклик за останнім відомим місцем проживання чи перебування. Одночасно ці документи обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери

³³ Коперсак Д.В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень та практика Європейського суду з прав людини. Науковий вісник публічного та приватного права, 2018, №4, т. 2. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2018/4/tom_2/33.pdf

розповсюдження та розміщуються на офіційному вебсайті суду. З моменту такої публікації обвинувачений вважається офіційно повідомленим про зміст повістки.

2. Вручення процесуальних документів. Оскільки судовий розгляд проводиться за відсутності обвинуваченого, усі процесуальні документи, які необхідно вручити особисто йому, передаються його захиснику. Це гарантує доступ до матеріалів справи через представника та сприяє реалізації права на захист.

3. Опублікування документів при спеціальному провадженні. Якщо спеціальне судове провадження проводиться у зв'язку з ухиленням особи від кримінальної відповідальності або через передачу особи для обміну як військовополоненого, інформація щодо виклику обвинуваченого обов'язково публікується відповідно до ст. 297-5 КПК України в засобах масової інформації загальнодержавного рівня та на вебсайті суду. Публічне оголошення забезпечує прозорість процесу та підтверджує виконання судом вимог щодо інформування обвинуваченого.

4. Судовий розгляд за відсутності обвинуваченого. Безпосередньо судовий розгляд здійснюється за стандартною процедурою, однак обвинувачений фізично не присутній. При цьому захисник бере повну участь у процесі, маючи право ставити питання, представляти докази, заявляти клопотання, брати участь у дослідженні доказів та дебатах.

5. Судові дебати. Важливим етапом є судові дебати, під час яких сторони висловлюють власні аргументи і висновки щодо досліджених у суді доказів. Саме тут принциповою вимогою є надання захиснику достатнього часу для підготовки, особливо після дослідження нових важливих доказів. Суд не має права необґрунтовано обмежувати час, необхідний для належної підготовки до дебатів.

6. Ухвалення вироку. За результатами спеціального судового провадження суд ухвалює вирок. Відповідно до ч. 5 ст. 374 КПК України, суд зобов'язаний окремо зазначити в мотивувальній частині рішення, чи були стороною обвинувачення здійснені всі передбачені законом заходи для забезпечення прав обвинуваченого на захист та доступ до правосуддя. Це означає, що суд повинен детально обґрунтувати, яким чином було дотримано процедуру повідомлення, вручення документів та участь захисника у процесі.

7. Гарантії права на захист. Увесь процес спеціального судового провадження побудований таким чином, щоб уникнути порушення права обвинуваченого на справедливий суд, особливо враховуючи відсутність останнього в судовому засіданні. Саме тому залучення захисника, надання йому всіх документів, а також публічне

повідомлення через засоби масової інформації є обов'язковими заходами, які забезпечують реалізацію фундаментального права на захист і доступу до правосуддя³⁴.

Розглянемо особливості регулятивної бази, що забезпечує виконання принципу активної участі обвинуваченого, навіть якщо його фізична присутність неможлива. Насамперед це питання стосується організації захисту обвинуваченого.

Право на захист у кримінальному провадженні передбачає можливість обвинуваченого обирати захисника на власний розсуд. Відповідно до положень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), кожна особа, яку обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має право на правову допомогу захисника за своїм вибором. Призначаючи адвоката, національні суди повинні, як правило, враховувати побажання обвинуваченого. Проте існують випадки, коли ці побажання можуть бути відхилені – якщо є істотні та достатні підстави вважати, що інтереси правосуддя вимагають іншого підходу. Ця позиція підтверджується, зокрема, рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Круасан проти Німеччини» (*Croissant v. Germany*) від 25 вересня 1992 року (Series A, № 237-B, § 29).

Аналогічний підхід застосовується й у національній судовій практиці. Зокрема, на основі рішень Європейського суду з прав людини вбачається, що право обвинуваченого на захист за допомогою самостійно обраного адвоката не є абсолютним. У практиці України це положення знайшло своє застосування, зокрема, 31 липня 2018 року, коли на судове засідання для участі в судових дебатах з'явився лише один із чотирьох захисників обвинуваченого. Проте навіть цей захисник самовільно залишив судове засідання до його завершення. Відповідно до частин першої та другої статті 52 КПК України участь захисника у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів, а також у провадженні за відсутності підозрюваного (спеціальному провадженні), є обов'язковою. З огляду на те, що захисник обвинуваченого фактично самоусунувся від участі в судових дебатах, суд був змушений вжити заходів для забезпечення права обвинуваченого на захист шляхом призначення адвоката через Регіональний центр з надання безоплатної правової допомоги³⁵.

³⁴ Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. USAID, Верховний Суд. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1687510022Міжнародні%20злочини%20Настільна%20Книга%20Судді.pdf>

³⁵ Шумейко Д.О. Участь захисника у спеціальному судовому провадженні. Юридичний науковий електронний журнал, 2020, №2. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/113>

Однією з проблем, яка залишається актуальною у межах спеціального кримінального провадження (*in absentia*), є участь захисника за призначенням, який не має зв'язку з підзахисним. У рамках спеціального судового провадження типовими є кілька процесуальних ситуацій:

1. обвинувачений самостійно обрав захисника, що свідчить про наявність у захисника розуміння позиції підзахисного;
2. захисника призначено, і він підтримує контакт із обвинуваченим;
3. захисника призначено, але він не має зв'язку з обвинуваченим.

У перших двох випадках ключовим питанням є обсяг прав, які можуть реалізовуватися обвинуваченим через захисника. У третій ситуації додатково постає складна проблема визначення загальної лінії захисту та її відповідності інтересам обвинуваченого.

Проблематика того, які саме права можуть бути реалізовані тільки особисто обвинуваченим, а які можуть бути делеговані захиснику, не є новою для теорії й практики кримінального процесу. Традиційно її вирішення вбачається у законодавчому визначенні переліку таких прав, а також у чіткому регулюванні повноважень захисника. Так, Д. Шишман вважає, що необхідно оптимізувати нормативно-правове регулювання ролі захисника у спеціальному досудовому розслідуванні та спеціальному судовому розгляді, аби запобігти практиці, за якої захисник виконує лише технічну функцію отримувача копій процесуальних документів, що мають бути вручені підозрюваному. У таких ситуаціях захисник повинен діяти, виходячи зі своєї професійної компетентності та особистого досвіду, спираючись на неупереджене вивчення обставин справи. При цьому він має використовувати всі доступні та законні засоби для ефективного захисту прав клієнта. У частині четвертій статті 46 КПК України доцільно уточнити, що у випадках спеціального досудового розслідування та спеціального судового розгляду захисник самостійно реалізовує передбачені пунктами 8–16 частини третьої статті 42 КПК України права обвинуваченого.

У цьому контексті Д. М. Шишман акцентує, що позиція захисника за призначенням у провадженні *in absentia*, коли відсутній контакт із підзахисним і неможливо погодити тактику захисту, має базуватися на неухильному дотриманні вимог чинного законодавства. Захисник повинен керуватися принципами «не зашкодити» інтересам клієнта та «захистити» його права. Така правова позиція передбачає, зокрема:

- явку за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді або суду для участі в слідчих та процесуальних діях, а також у судових засіданнях;

- забезпечення захисту прав та інтересів підзахисного в процесі таких дій, із обов’язковим повідомленням уповноваженої особи у разі неможливості з’явитися з поважних причин;
- контроль за дотриманням прав підозрюваного або обвинуваченого з боку державних органів на всіх етапах провадження;
- вжиття передбачених законом заходів у випадках порушення прав підзахисного;
- оскарження незаконних дій або рішень органів досудового розслідування чи суду;

О– оцінку зібраних у справі доказів щодо їх допустимості, належності та достатності, а у випадку невідповідності вимогам КПК – обґрунтування таких порушень у суді³⁶.

Аналогічна ситуація спостерігається у кримінальних провадженнях щодо реабілітації померлих осіб, коли захисник змушений діяти самостійно, не маючи змоги встановити контакт з особою, інтереси якої представляє. Отже, активна участь підзахисного у формуванні стратегії захисту не завжди є можливою. Наразі ні законодавство, ні наукова доктрина не пропонують вичерпного розв’язання цієї проблеми. Тому доцільно зосередити увагу на аналізі змісту діяльності захисника, його професійних обов’язків та поняття ефективного захисту як основи для вироблення підходів до захисту за відсутності контакту з підзахисним.

Щоб проаналізувати практичні аспекти реалізації цієї процедури та її відповідність міжнародним правовим актам, розглянемо один із прикладів на основі постанови Верховного Суду від 19.07.2022 у справі № 727/13085/18. Матеріали справи систематизовано у таблиці 5.

³⁶ Шишман Д. Обізнаність підозрюваного про розпочате кримінальне провадження як обов’язкова умова для здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). Підприємництво, господарство і право, 2019, №10. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.30>

Таблиця 5

**Виклад процедури судового розгляду в межах спеціального
судового провадження у справі № 727/13085/18 від 19.07.2022 р.³⁷**

Процедура	Опис
Предмет аналізу	Кримінальна справа за обвинуваченням громадянина ОСОБА_7 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 258-3 КК України («участь у терористичній організації»)
Суть інкримінованих діянь	ОСОБА_7 обвинувачувався у тому, що з 2014 року входив до складу незаконного збройного формування «бригада Восток», яке пізніше трансформувалося у підрозділ «11 полк 1 АК ДНР». Встановлено, що він брав активну участь у бойових діях проти Збройних сил України та правоохоронних органів на території Донецької області. Йому інкримінували організацію діяльності бойових підрозділів, участь у підборі та навчанні нових учасників незаконного формування, а також підготовку диверсійних груп, що призвело до загибелі військовослужбовців та мирних громадян, а також значної шкоди майну
Вирок суду першої інстанції (Шевченківський районний суд м. Чернівці) від 10 червня 2021 року (Шевченківський районний суд м. Чернівці) від 10 червня 2021 року	ОСОБА_7 було засуджено до десяти років позбавлення волі із застосуванням додаткового покарання у вигляді конфіскації майна. Суд першої інстанції висловив зауваження щодо дій захисника, вбачаючи в них затягування судового розгляду, та послався на те, що з грудня 2018 року до постановлення вироку 10 червня 2021 року по суті відбулося лише три судові засідання, тоді як решта не відбулася через незвуку учасників провадження. Водночас посилання на ст. 322 КПК України, яка закріплює принцип безперервності судового розгляду, а також на необхідність витрачання бюджетних коштів для публікації оголошень не є достатніми підставами для відмови у клопотанні захисника про відкладення судового засідання з метою належної підготовки до судових дебатов.
Вирок апеляційного суду	Змінено лише частину рішення щодо обсягу конфіскації майна: з нього виключено житло засудженого.
Касаційне оскарження стороною захисту	Захисник засудженого ОСОБА_7 подав касаційну скаргу, мотивуючи її істотними порушеннями кримінального процесуального закону, зокрема: / • обвинувальний акт не відповідав вимогам КПК України; / • докази винуватості ОСОБА_7 були недостатніми; / • рішення суду ґрунтувалося на припущеннях та порушенні прав обвинуваченого, зокрема під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій; / • суд першої інстанції істотно обмежив право захисника на належну підготовку до судових дебатов, що вплинуло на змагальність процесу та справедливості судового розгляду. • обвинувальний акт не відповідав вимогам КПК; • докази провини ОСОБА_7 були недостатніми; • рішення суду базувалося на припущеннях та порушенні прав обвинуваченого, зокрема під час негласних слідчих розшукових дій; • судом першої інстанції було грубо порушено право захисника на належну підготовку до судових дебатов через відмову у наданні часу на підготовку, що суттєво обмежило змагальність процесу та справедливості судового розгляду.

³⁷ Постанова Верховного Суду від 19.07.2022 у справі №727/13085/18 (провадження №51-10250км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359481>

Правова позиція касаційного суду	Верховний Суд у своїй постанові підтримав позицію захисту щодо порушення принципу рівності сторін і права на справедливий судовий розгляд. Було зазначено, що суд першої інстанції необґрунтовано відмовив захисту в наданні часу для підготовки до судових дебатів, що є важливим елементом реалізації права на захист, особливо в умовах спеціального («in absentia») провадження. Суд наголосив, що така практика порушує принципи юридичної рівності, змагальності та суперечить статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та відповідній практиці Європейського суду з прав людини.
Рішення касаційної інстанції	У зв'язку з наведеними істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду було скасовано. Верховний Суд постановив направити справу на новий судовий розгляд до суду першої інстанції з метою забезпечення повного дотримання процесуальних прав обвинуваченого та його захисту, зокрема в умовах спеціального судового провадження.

Розглянемо цю справу детальніше. У випадку, що аналізується, суд першої інстанції відмовив у задоволенні клопотання захисника про надання додаткового часу для підготовки до судових дебатів після допиту важливих свідків, участь яких уперше за тривалий період процесу (з 2018 по 2021 рік) була забезпечена стороною обвинувачення. Суд першої інстанції не навів переконливих аргументів своєї відмови, натомість помилково звинуватив сторону захисту у спробі затягнути процес. При цьому більшість засідань за кілька років не відбулися з причин неявки інших учасників процесу, а не через дії захисту.

Верховний Суд наголосив, що така позиція суду першої інстанції є неприйнятною, адже порушує фундаментальні принципи кримінального процесу юридичної рівності сторін, змагальності та справедливості. Такі дії суду першої інстанції ставлять сторону захисту в невідгідне становище, що є неприпустимим згідно з практикою Європейського суду з прав людини. Відтак Верховний Суд зазначив, що необґрунтоване обмеження можливості захисту підготуватися до дебатів є серйозним порушенням права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд першої інстанції повинен докласти максимальних зусиль для того, щоб захисник мав можливість повною мірою реалізувати свої процесуальні права, а сторони отримали рівні можливості для представлення своєї позиції.

Таким чином, практичним аспектом захисту прав обвинуваченого в умовах спеціального провадження є обов'язок суду створити ефективні умови для повноцінного представлення захисником позиції підзахисного, включаючи належне обґрунтування будь-яких відмов у задоволенні процесуальних клопотань сторони захисту. Це дозволяє

забезпечити баланс інтересів сторін і відповідає міжнародним стандартам справедливого судового розгляду³⁸.

Під час спеціального судового провадження, яке передбачає проведення судового процесу за відсутності обвинуваченого, особливу увагу необхідно приділяти реалізації права на захист.

Ключовим аспектом практичного захисту прав у спеціальному провадженні є забезпечення належних умов для підготовки захисника до участі в судових дебатах. Так, якщо захист подає клопотання про відкладення розгляду справи для підготовки до виступу в дебатах, суд повинен ретельно оцінити доцільність такого прохання та надати розумне й належне обґрунтування своєї позиції у разі відмови. Недостатнім є формальне посилення суду лише на принцип безперервності судового розгляду, закріплений у статті 322 КПК України, чи на фінансові витрати, пов'язані з процесом.

Таким чином, дослідивши нормативно-правову та практичну складові захисту прав обвинуваченого при спеціальному судовому провадженні в Україні, можна зазначити, що ця процедура загалом узгоджується з нормами міжнародно-правових актів за умови дотримання ключових процесуальних гарантій:

1) згідно з положенням пункту 9 (а) розділу 3 Рекомендації № R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам рекомендовано розглянути можливість дозволити судам першої інстанції розглядати справи та ухвалювати рішення за відсутності обвинуваченого за умови, що він належним чином повідомлений про дату судового засідання та має право на юридичне або інше представництво;

2) правила кримінального провадження за відсутності обвинуваченого також узгоджуються зі змістом Резолюції № 75 (11) Комітету Міністрів Ради Європи щодо критеріїв, які регулюють провадження за відсутності обвинуваченого³⁹.

ВИСНОВКИ

Отже, практика спеціальних судових проваджень у Європі є поширеною і базується як на загальноєвропейських стандартах, так і на національних системах правосуддя. В окремих юрисдикціях, особливо у

³⁸ Щодо процедури судового розгляду в спеціальному судовому провадженні за відсутності обвинуваченого: *in absentia*. [advokatpost.com](https://advokatpost.com/shchodo-protsedury-sudovoho-rozhlidu-v-spetsialnomu-sudovomu-provadhzhenni-za-vidsutnosti-obvynuvachenoho-in-absentia/), 2024. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-protsedury-sudovoho-rozhlidu-v-spetsialnomu-sudovomu-provadhzhenni-za-vidsutnosti-obvynuvachenoho-in-absentia/>

³⁹ Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of *in absentia*. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

країнах континентального права, допускається можливість проведення судових засідань без присутності обвинуваченого. Водночас така процедура має супроводжуватися чіткими процесуальними гарантіями, передусім належним повідомленням про час і місце судового засідання, забезпеченням участі захисника та можливістю перегляду рішення за наявності підстав. В Україні ця практика продовжує розвиватися та потребує суворого дотримання умов, які забезпечують баланс між завданнями правосуддя та правами обвинуваченого. Особливе значення мають два ключові принципи: право на справедливий суд, що охоплює особисту участь обвинуваченого або належне повідомлення про судовий процес, та забезпечення активної участі сторони захисту навіть за фізичної відсутності обвинуваченого.

Спеціальне судове провадження допускається за відсутності обвинуваченого у разі його міжнародного чи державного розшуку, а також у випадку доведеного ухилення особи від суду. За таких обставин процедура *in absentia* може застосовуватися лише за умови, що обвинуваченого було належно повідомлено про процес і йому забезпечено можливість захисту. Українська судова практика свідчить, що касаційне оскарження нерідко пов'язане саме з недотриманням процесуальних гарантій захисту. Водночас за умови належного повідомлення, ефективної участі захисника та мотивованої оцінки судом усіх процесуальних клопотань така процедура може відповідати міжнародним стандартам, зокрема рекомендаціям Комітету міністрів Ради Європи. Це дозволяє поєднати завдання невідворотності кримінальної відповідальності з дотриманням основних принципів справедливості, змагальності та рівності сторін перед законом і судом.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячено аналізу механізмів захисту прав обвинуваченого в умовах спеціального судового провадження, коли розгляд кримінального провадження здійснюється за відсутності особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. Метою дослідження є з'ясування стану нормативно-правового регулювання спеціального судового провадження в Україні, а також надання оцінки практичної ефективності імплементації міжнародних стандартів захисту прав обвинуваченого у межах цієї процедури.

У процесі підготовки наукової праці використано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, зокрема методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, порівняльно-правовий метод, системний підхід та метод правового моделювання. Отримані результати свідчать, що спеціальне судове провадження застосовується в європейських державах і ґрунтується як на загальноєвропейських

стандартах справедливого судочинства, так і на положеннях національного законодавства окремих країн. Зокрема, у державах континентальної правової системи допускається можливість проведення судового розгляду без особистої участі обвинуваченого за умов наявності належних процесуальних гарантій, насамперед своєчасного повідомлення особи про дату, час і місце судового засідання.

Українське законодавство та судова практика у цій сфері продовжують формуватися, що зумовлює необхідність забезпечення належного балансу між інтересами правосуддя та гарантіями прав обвинуваченого. Обґрунтовано, що застосування спеціального судового провадження є допустимим лише за наявності визначених законом підстав, зокрема оголошення обвинуваченого в державний або міжнародний розшук чи встановлення факту його умисного ухилення від участі в кримінальному провадженні. Доведено, що дотримання ключових засад права на справедливий судовий розгляд, належного повідомлення та ефективної участі сторони захисту має визначальне значення для легітимності провадження *in absentia*.

Показано, що, попри окремі проблеми правозастосування, українська судова практика поступово наближається до європейських стандартів, зокрема рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи. Це підтверджується аналізом касаційних справ, у яких однією з основних підстав для оскарження судових рішень є порушення процесуальних гарантій захисту. Практичне значення статті полягає у визначенні ключових умов допустимості спеціального судового провадження в Україні з урахуванням європейських стандартів та необхідності забезпечення належного захисту прав обвинуваченого.

Ключові слова: *спеціальне провадження, права обвинуваченого, in absentia, правосуддя, європейські стандарти.*

Література

1. EAW Statistics Report 2022. [commission.europa.eu](https://commission.europa.eu/document/download/32810655-fe94-44c2-9099-2813c42c9adb_en?filename=EAW%20Statistics%20Report%202022.pdf), 2024. URL: https://commission.europa.eu/document/download/32810655-fe94-44c2-9099-2813c42c9adb_en?filename=EAW%20Statistics%20Report%202022.pdf
2. Grzebyk P., Uczkiewicz D. The Russian-Ukrainian conflict and war crimes. Pilecki Institute, 2025.
3. Zakerhossein M. H., De Brouwer A.-M. Diverse Approaches to Total and Partial In Absentia Trials by International Criminal Tribunals. Criminal Law Forum. 2015. Vol. 26. P. 181–224. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0>

4. Vereshchak O. International practice of criminal proceedings in the form of in absentia. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2021, №7, 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.7.13>

5. Калінніков О.В. Гарантії прав підозрюваного під час спеціального досудового розслідування (in absentia) за КПК України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*, 2020, №2 (115). DOI: <https://doi.org/10.33270/01201152.128>

6. Коперсак Д.В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень та практика Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 2018, №4, т.2. URL: http://nvppr.in.ua/vip/2018/4/tom_2/33.pdf

7. Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. USAID, Верховний Суд. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1687510022> Міжнародні%20Злочини%20Настільна%20Книга%20Судді.pdf

8. Омельчук Л.В. Проблемні положення інституту спеціального кримінального провадження в Україні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*, 2019, №15, 182–191.

9. Постанова ВС від 19.07.2022 у справі №727/13085/18 (провадження №51-10250км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359481>

10. Шишман Д. Обізнаність підозрюваного про розпочате кримінальне провадження як обов'язкова умова для здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). *Підприємництво, господарство і право*, 2019, №10. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.30>

11. Шумейко Д.О. Участь захисника у спеціальному судовому провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020, №2. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/113>

12. Щодо процедури судового розгляду в спеціальному судовому провадженні за відсутності обвинуваченого: in absentia. *advokatpost.com*, 2024. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-protsedury-sudovoho-rozhliadu-v-spetsialnomu-sudovomu-provazhenni-za-vidsutnosti-obvynuvachenoho-in-absentia/>

13. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон, *Кодекс* від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

14. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. Наказ

Міністерства внутрішніх справ України, Офісу генерального прокурора, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text>

15. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини. Закон від 07.10.2014 № 1689-VII. URL.<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text>

16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Конвенція; Рада Європи від 04.11.1950. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#text

Information about the author:

Hanenko I. S.

Candidate of Juridical Sciences,
Prosecutor, Kherson District Prosecutors Office, Kherson, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9993-1117>